

ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતોમાં વિવિધ આયામો

ડૉ. ધર્મેન્દ્રસિંહ એમ. વાઘેલા

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, ગુજરાતી વિભાગ, નીમા ગર્લ્સ આર્ટ્સ કોલેજ, ગોઝારિયા, મો.નં. ૯૪૨૭૦૪૦૨૦૨

લોકગીત પરંપરાગત કંઠસ્થ લોકસાહિત્યનો એક પ્રકાર છે. લોકસાહિત્ય પોતે પરંપરાગત લોકવિદ્યાનો એક અંશ છે. લોકગીત લોકભાષા અર્થાત્ સામાન્ય માણસોની બોલીમાં હોય છે. આ લોકગીતમાં લોકજીવનનું આદાન પ્રદાન કરી શકાય છે. મનુષ્ય આદિકાળથી આ લોકગીતોના માધ્યમથી પોતાનું મનોરંજન કરી શકે છે, એનાથી એમની લોકરંજન પ્રવૃત્તિ ને તૃપ્તિ મળે છે. લોકગીત જીવનની સાચી અનુભૂતિનું પરિશીલન હોય છે. ટૂંકમાં લોકગીત માનવજીવનના અથાગ અને નૈસર્ગિક ગેય અભિવ્યક્તિનું એક મહત્વપૂર્ણ તથા મજબૂત સાધન છે.

માનવજીવનની ઘટમાળ ઘણી વિષમ છે, જીવનચક્રનો ચાકડો સુખ-દુઃખની દાંડીએ સતત ફર્યા કરે છે. ઘડી તડકી ઘડી છાંયડીની આ રમતમાં ગીત એનો વિસામો હોય છે. માણસ ગાઈને પોતાની એ લાગણીઓ-ભાવનાઓને વહેતી મૂકી હળવો બનતો જાય છે. પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓ વધુ લાગણીશીલ હોય છે ને એથી જ પુરુષોની સરખામણીએ સ્ત્રીઓ દ્વારા ગવાતાં ગીતો વિપુલ માત્રામાં મળે છે. “લોકગીત ન તો પુરાણું છે કે ન તો નવું. તે તો જંગલી ઝાડ જેવું છે, જેના મૂળ અતીતના ઊંડાણ સુધી ધૂસેલા હોય છે. પરંતુ તેમાં નિતનવી શાખાઓ નવા પાંદડા અને નવા ફૂલ ખીલેલા રહે છે.”^૧ લોકગીતમાં બહુજન સમાજનો ઊર્મિધબકાર અને સામુહિક ચેતનાનો રણકો સંભળાય છે. તે જનજીવનના બહુમુખી અનુભવોની ઉપજ હોય છે. લોકગીતો માનવજાત જન્મ જેટલાં જ જૂના છે. અને તેમાં પરંપરાગત તળપદા સંસ્કારો સચવાયેલા છે. ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતોમાં પણ આવા માનવજાતના ગહન તળપદા સંસ્કારો જોવા મળે છે, જેમ કે,-

હું તો ચંપ ચડું નં શેરી ઉતરું,
હું તો જોઉં મારા માડી જાયની વાટો.

વીરોસા આયાને વાડીયે ઉતર્યા,
ઈયાંનાં બેનીનાં ઓરાં ઉતર્યા.
હું તો ચંપ ચડું નં શેરી ઉતરું,
હું તો જોઉં મારા માડી જાયની વાટો.

લોકગીતની સરખામણી બાળમાનસ સાથે કરી શકાય. કેમકે બાળપણનું ભોળપણ અને બળ તેમાં જોવા મળે છે. માણસ જેમ જેમ મોટો થતો જાય છે ને સંસ્કારી બનતો જાય તેમ તેમ તેનામાં કૃત્રિમતા દાખલ થતી જાય છે. વિવેક શિષ્ટાચારના દંભને કારણે એનું અસલી સ્વરૂપ ઢંકાઈ જાય છે. તેથી જ કોઈ પણ સમાજનું સાચું સ્વરૂપ જોવું હોય તો તેના લોકગીત તરફ જોવું એમ કહી શકાય. લોકગીતોમાં રસ

લોકગીતોમાં રસ સ્વભાવથી જ આવી ગયા હોય છે. એમાં કૃત્રિમતા નથી હોતી સ્વાભાવિકતા હોય છે. લોકગીતોનો રસ ઘણીવાર શિષ્ટ સાહિત્યના રસ પણ ફિક્કા પડી જાય એવું એનું પોત હોય છે. લોકગીતનો પ્રાણ રસ છે. લોકગીતોમાં તો એનું શબ્દમાધુર્ય જ મોહકતા સર્જે અને તેમાંય તેનો પ્રાદેશિક લહેકો તેનું સૌથી વધુ ઉજ્જવળ અંગ છે. “લોકસાહિત્યમાં રસ પ્રતિષ્ઠાની સ્થિતિ મનીષી સાહિત્યથી ભિન્ન પ્રકારની હોય છે. એમાં ભાવનો એટલો પરિપાક નથી હોતો જેટલો જ્ઞેયની વૃત્તિના ઉદગારનો હોય છે.”^૨ વૃત્તિ એ ચિતની વિશેષ અવસ્થા છે. ક્ષોભમાં ક્રિડા, ભય, ક્રુણા, નિરાશા વગેરેનો સંચાર થાય છે. ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતોના ઉલ્લાસાવસ્થામાં રતિ, હાસ, પ્રેમ, વાત્સલ્ય, ઐશ્વર્ય, પરિહાસ તેમજ વૈભવથી જન્મતી મનઃસ્થિતિનો સમાવેશ થાય છે. જ્યારે ઓજસમાં ઉલ્લાસ, વીરતા તેમજ અદભૂત રૌદ્ર રસનો સમાવેશ થાય છે.

ઊંડણ દેશની ચકલી ઊડી દેશ પરદેશ,
વળાં રે બૈજીશા પાસેરા દાદા કરી રે વેરાગ.
વેરાગ કરી નં દાદા શું કરાં; અમને દીધા રે પરદેશ,

ઊડણ દેશની ચકલી ઊડી દેશ પરદેશ.

આ ગીતમાં કરુણાનું આલેખન થયું છે. તે કન્યા વિદાય વખતે ગવાતું ગીત છે. વળી, તે વેદનાનું ગીત પણ છે.

ઊચી ઊચી મેડીઓને અંદર ઝરુખો રે,
દોરે લાગી બંદગી દોરવત વાળાં નાર રે.
ત્યાં મારા કુંવરશાનાં ઢોલીયા ઢળાવો રે,
દોરે લાગી બંદગી દોરવત વાળાં નાર રે.

આ ગીતમાં (પરિહાસ) એટલે મજાક-મશ્કરીનું આલેખન થયું છે, ને લગ્ન વખતે ગવાય છે.

લોકગીતોમાં નાટ્યાત્મકતા

લોકગીતોમાં લોકજીવનની સ્વાભાવિકતાનું પ્રતિબિંબ હોય છે. લોકગીતોમાં નાટ્યાત્મકતા બે સ્વરૂપની જોવા મળે છે. એક ગીતમાં પ્રશ્ન પુછાતા રહે અને જવાબનું આલેખન થાય. જ્યારે અમુક ગીતોમાં પ્રશ્ન દ્વારા જ પ્રસંગોનું નિરૂપણ થતાં હોય છે. તે પ્રશ્નના જવાબમાં ગીત અધ્યાહાર રહેતાં હોવા છતાં તે સ્ફૂટ થતો હોય છે. પ્રશ્ન કે સંવાદ દ્વારા પ્રસંગનું નિરૂપણ કરવાની પ્રવૃત્તિ લોકગીતોમાં વિશેષ દેખાય છે. અને લોકકલ્પનાની સમૃદ્ધિનું દર્શન થાય છે.

ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતોની આ પ્રશ્નકળા લાંબા ગીતમાં તેના દીર્ઘવૃત્તાંત નિરૂપણની નિરસતાને દૂર કરી ગીતમાં વૈવિધ્ય અને રસ જન્માવે છે. આથી ભાવકની ઉત્સુકતા અનેક ઘણી વધી જાય છે. નાટ્યાત્મક રીતે રજૂ થતી કથા સાથે લય એકરૂપ બનતાં ગીતનું મોહક સૌંદર્ય જન્મે છે. લગ્નગીતોમાં વર-કન્યાના લગ્નગીતો માટેના થનગનાટ સાથે રસસાગરની પાળ પૂષ્યથી બંધાયેલી છે. તેની લોકકલ્પના આ રીતે નાટ્યાત્મક વ્યક્ત થઈ છે.

લગને બાજોઠીયાં હિરલે જડિયા,

કુવારી કન્યાએ કાગળ લખીને મોકલીયો

હું કેમ આવું ઘેલડી લાડી એકલો,

દાદા વિનવતાં મને વાર રે લાગી.

લગ્ન બાદ લાંબો વિરહ કન્યાને આક્રોશ થઈ પડે છે. છતાં મર્યાદા કેમ લોપાય, આ અંગેનો સંવાદ આ ગીતમાં રજૂ થયો છે.

લોકગીતોમાં ભાવ – અભિવ્યક્તિ

લોકજીવનની ઊર્મિઓ અને સંવેદનાઓ ઉત્તર

ગુજરાતના લોકગીતોમાં બારીકાઈથી તેમજ નાજુકાઈથી અભિવ્યક્ત થાય છે. લોકગીતોના સ્વર અને લય ભાવાભિવ્યક્તિમાં સંવાદિતા સાધે છે. લોકસમુદાયના વિવિધ પ્રસંગોથી સંયોગ-વિયોગ, પ્રણય, વિરહ, આશા, નિરાશા વગેરે જે વિવિધ ભાવ અનુભવાય છે. ઉત્કટ ભાવનુભૂતિ એ લોકગીતનું સર્જક બળ છે. લોકગીતમાં વ્યક્ત થતાં ભાવો રસના પાયામાં રહેલા છે. પેટાળમાં વહેતા સ્થાયી ભાવોના રસ પ્રવાહો સપાટી પર વિભિન્ન રસ લહેરો જન્માવે છે.

લોકગીતોમાં ભાષા

ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતોનો ભાવ વૈવિધ્યસભર, સરળ અને સ્વાભાવિક છે. કલા લોકહૃદયની અભિવ્યક્તિ છે. એનું શિલ્પવિદ્યાન કોઈ બીબાઢાળ નથી પણ પ્રત્યેક લોકગીતોમાં કોઈકને કોઈક વિશેષતા જોવા મળે છે. લોકગીતનું મૂલ્યાંકન કરવું હોય તો સૌ પ્રથમ એના સર્જનાત્મક અંશ એમાં એના શિલ્પવિદ્યાનને જોવું જોઈએ. લોકગીતની ભાષા એ એના શિલ્પવિદ્યાનનું અતિ મહત્વનું અંગ છે. દરેક માનવીના સ્વભાવ અનુરૂપ લોકગીતોની ભાષા પ્રયોજાતી હોય છે. તેની લઢણો જુદી રીતે તરી આવે છે. ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતોની પ્રકૃતિ મૈત્રિક હોવાથી મૂળપાઠનો અભાવ જોવા મળે છે. વિવિધ સ્થળે ગ્રંથસ્થ થયેલ ગીતો તે પ્રદેશની લોકબોલીને ઉત્ક્રાંતિનો ઇતિહાસ સર્જી શકાય છે. સર્જક હંમેશા અજ્ઞાત રહેવાનું પસંદ કરે છે. લોકગીતોમાં ભાષા પ્રયોજાતી હોવાથી તેમાં વેધકતા જન્મે છે. આના કારણે લોકગીતોના શૈલીનું ઘડતર થાય છે. ધાર્મિક ગીતોમાં પૂજા-અર્ચના અને તે દ્વારા વાંછિત મનોકામનાઓનું નિરૂપણ થયેલું હોય છે.

લોકગીતોનું મહત્વ

ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતોમાં સમાજના રીતરિવાજો અને લોકજીવનની રહેણીકરણીનું દર્શન થાય છે. એ અર્થમાં લોકગીતો એ લોકજીવનના અમૂલ્ય અને અનુપમ સાહિત્ય નિધિ છે. ઉત્તર ગુજરાતના વિવિધ પ્રદેશના લોકગીતોમાં જે તે પ્રદેશના પ્રાદેશિક અંશો સવિશેષ જોવા મળે છે. જે જે પ્રદેશમાં વસ્તુઓ ઉપલબ્ધ હોય તે તે પ્રદેશના લોકગીતોમાં તેમને સ્થાન મળે છે. આથી લોકગીતો દ્વારા આપણા જનજીવનમાં તમામ પક્ષોનું

દર્શન થાય છે. “લોકગીતની અંદર સમગ્ર લોકસૃષ્ટિ જેવી ને તેવી સજીવન ઊભી છે.... લોકગીતમાં પ્રવેશ કરનારો વાચક જાણે ગ્રામ્ય જીવનનો પ્રવાસી બની જાય છે.”૩

આમ લોકગીતનું મહત્વ માત્ર તેના કાવ્ય સૌંદર્ય પુરતું જ મર્યાદિત નથી, પણ એક વિશાળ માનવ સભ્યતા જે ભૂલાઈ ગઈ છે કે ખોટી સમજવામાં આવી છે, તેને સાચા સ્વરૂપે પ્રગટ કરવામાં લોકગીતો ખુબ જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. લોકજાતિઓના પિયરસમા ભારતની લોકજાતિઓમાં વિવિધતામાં એકતા સમાયેલી છે. તેનું ભાન ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાંથી પ્રાપ્ત થતાં લોકગીતો કરાવે છે. તેની પ્રત્યેક પંક્તિ રૂપી નાડીમાં ભારતીય લોકજીવનનું ખમીરવંતું લોહી ધબકે છે. લોકગીતમાં અલંકાર અનાયાસે આવતા હોય છે. એ અલંકારો મૈલિક હોય છે. લોકકવિ અલંકારો પ્રયોજતાં ઉપમાનની પસંદગી તેના આસપાસ વાતાવરણ માંથી રહે છે. લોકગીતોમાં છંદની જગ્યાએ લય જ તેમાં માધુર્ય અને રમણિયતાની સૃષ્ટિ સર્જે છે. આમ માનવજીવન માટે સંગીત લોકગીતની અપરિહાર્ય આવશ્યકતા બની રહી છે. આથી લોકગીતો સાંભળવામાં જે આનંદ થાય છે. તે આનંદ વાંચવાથી આવતો નથી. ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતોમાં પણ એવો લય જોવા મળે છે. જેમ કે,

ચ્યાં જ્યાં રે મારા નવલા વેવાઈ
ઉતારા અલાવો રે,
ઉતારાની પાંચ ન'તીતો નવેરીયા
એ શીદ વોર્યા રે.
નવેરીયા મારા ભલેરા
તારી તેર તે ભાણા ખાશે રે,
ભેંત્યો હોય તો ભાર જાલશી.
છાપરાં ઉડી જાશી રે.
જૂના ઓરડે નહીં ઉતરીએ
નવા મહેલ ચણાવો રે.
ચ્યાં જ્યાં રે મારા નવલા વેવાઈ
ઉતારા અલાવો રે,

આ લોકગીત રસાત્મકતાને કારણે હૃદયસ્પર્શી બની રહે છે. લોકગીતમાં મોટાભાગે બધાજ રસોનું આલેખન થાય છે. લોકગીતોનું ગોપન અને સંવર્ધન મોટાભાગે નારીના હાથે જ થતું આવ્યું હોવાથી તેમાં નારી હૃદયની છટાદાર રેખાઓ ઠેર-ઠેર વેરાયેલી હોય છે. લોકગીતોમાં નામ જોડવાની પ્રવૃત્તિનું પણ દર્શન થાય છે. રોજબરોજના વ્યવહારની ચીજવસ્તુઓ વિવિધ પ્રકારની ભોજનવાનગીઓ, અલંકારો કુટુંબીજનોના નામો વગેરે લોકગીતોમાં વારંવાર આવે છે. ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતોમાં નામો આવે છે જેવા કે,

ચિયાં માંમેશા વેલેરા આવો,
કુંવરશા ને પાટેથી ઉતરાવો....
કુંવરશાના મામાને વહાલા
કુંવરશા ને પાટેથી ઉતરાવો....
હિંમતભા માંમો વેલેરા આવો,
કુંવરશા ને પાટેથી ઉતરાવો....
ચિયાં માંમેશા વેલેરા આવો,
કુંવરશા ને પાટેથી ઉતરાવો....

વિવિધ પ્રસંગો સાથે સંકળાયેલા પાત્રોના રસમય સંવાદો ગીતોમાં ગૂંથાય છે. સમાજનો દરજ્જો અને મોભા પ્રમાણે જે તે વ્યક્તિઓને યોગ્ય સ્થાન મળતું હોય છે. પાંચ પકવાન, સોળ સંસ્કાર, બત્રીસ ભોજન, પંદર લાપશી અને બત્રીસ લક્ષણો વગેરેમાં શુભ મનાતી સંખ્યાઓને ઉત્તર ગુજરાતના લોકગીતમાં સ્થાન મળ્યું છે.

સંદર્ભસૂચિ:

- (૧) કાશ્મીરનું લોકસાહિત્ય – શ્રી મોહનકૃષ્ણ દર પ્રથમ આવૃત્તિ- ૧૯૬૮ પૃષ્ઠ-૨
- (૨) વ્રજ લોકસાહિત્યનું અધ્યયન – ડૉ. સત્યેન્દ્ર પૃષ્ઠ-૫૬૦
- (૩) લોકસાહિત્ય ધરતીનું ધાવણ ખંડ-૧ – ઝ. ક. મેઘાણીપૃષ્ઠ-૨૨